

Tusculum

**SALONITANSKA MUZA
DUJE RENDIĆA-MIOČEVIĆA**

2017
SOLIN-10/2

Tusculum
10/2

Solin, 2017.

Nakladnik

Javna ustanova u kulturi
Zvonimir Solin
Kralja Zvonimira 50
Solin

Za nakladnika

Špiro Žižić

Urednik

Marko Matijević

Nakladnički savjet

Joško Belamarić
Nenad Cambi
Josip Dukić
Miroslav Katić
Šime Marović
Dražen Maršić
Ivica Žižić

Grafičko oblikovanje i priprema za tisak

Marko Grgić

Tisak

Suton Graf Zagreb

Za tiskaru

Tihomir Kujundžić

Naklada

500 primjeraka

Časopis je uvršten u podatkovne baze: ESCI (Emerging Sources Citation Index), DOAJ (Directory of Open Access Journals), AWOL (The Ancient World Online), Hrčak (Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske).

Izdavanje časopisa novčano podupiru Grad Solin i Ministarstvo znanosti i obrazovanja.

UDK 908(497.5-37 Solin)

Tiskana inačica: ISSN 1846-9469

Mrežna inačica: ISSN 1849-0417

Tusculum

Časopis za solinske teme

10/2

Solin, 2017.

ZBORNIK RADOVA SA ZNANSTVENOGA KOLOKVIJA

SALONITANSKA MUZA DUJE RENDIĆA-MIOČEVIĆA

Dignum laude virum Musa vetat mori /

Muza ne dopušta da umre muž vrijedan hvale

(Hor., Carm. IV, 8, 28)

Pripremni odbor

Jasna Jeličić-Radonić, Mirjana Matijević Sokol, Marina Šegvić,
Špiro Žižić, Dino Demicheli, Ivan Matijević

Solin, 29. lipnja 2016.

Sadržaj

9		Predgovor
11-18	Marina Šegvić	Duje Rendić-Miočević (Split, 29. 6. 1916. – Zagreb, 30. 4. 1993.)
19-21	Ivan Mirnik	Opus Duje Rendića-Miočevića na suvremenim znanstvenim međumrežnim stranicama
23-36	Nenad Cambi	Nova svjedočanstva solarnih i mističkih kultova u Dalmaciji
37-55	Ante Rendić-Miočević	Arheološka istraživanja na spoju gradskih bedema sjeverno od <i>Porta Caesarea</i> u Solinu (1970. – 1973.)
57-66	Jasna Jeličić-Radonić	<i>Gloria virtutem tamquam umbra sequitur</i>
67-75	Joško Belamarić	Rendić-Miočevićeva teza o sadržaju uništenoga središnjeg motiva friza Dioklecijanova mauzoleja
77-92	Mirjana Matijević Sokol	Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene
93-97	Tonko Maroević	Uklesani stihovi, usklađeni prepjevi Prevoditeljsko-priredivački prinos Duje Rendića-Miočevića
99-120	Bruna Kuntić-Makvić	<i>Διάλεκτος, γράμματα, signum</i> Službena komunikacija ilirskih vladara prema izvještajima starih pisaca
121-127	Jelena Marohnić	Isejski natpis s najviše negrčkih imena (Brunšmid br. 12)
129-141	Branka Migotti	Nadgrobnni spomenik obitelji Aurelija Januarija iz Dobrinaca kod Rume (<i>Caput Bassianense</i>)
143-173	Ivan Radman-Livaja	Pregled ilirske onomastike na sisačkim teserama
175-197	Dino Demicheli	Neobjavljeni i nepoznati rimskodobni natpisi iz istraživanja Ejnara Dyggvea u Šupljoj crkvi u Solinu
199-210	Ivan Matijević	O vojnoj karijeri centuriona Lucija Varija [---] po natpisu ILlug 2098 iz Salone
211-219	Josip Dukić	<i>Salona Christiana</i> – Pisana ostavština don Frane Bulića biblioteci Centralnoga bogoslovnog sjemeništa u Splitu
221-232	Vladimir Sokol	Aleja istraživača Salone – Dolina hrvatskih kraljeva Važnost Dalmacija/e za hrvatsku povijest kroz rezultate njihova bavljenja

PREDGOVOR

Prošle godine 29. lipnja obilježili smo 100 godina od rođenja arheologa Duje Rendića-Miočevića, znamenitoga istraživača Salone. Kao studenti arheologije proveli smo s profesorom Rendićem početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća (1972., 1973., 1974.) nekoliko istraživačkih kampanja u Saloni na spoju bedema stare jezgre Salone i njezina istočnog dijela sjeverno od poznatih *Porta Caesarea*. Tada smo u potpunosti doživjeli posebnu vezu Duje Rendića-Miočevića sa Salonom i Solinom. Upravo zato smo mi, njegovi studenti, kolege i prijatelji, inicirali još jednom prisjećanje na našega Profesora jednodnevnim skupom na mjestu kojemu je posvetio velik dio svoga znanstvenog opusa. Dragi Profesor, *natus et nutritus* u Splitu, ali stalno vezan uz Salonu - Solin, danas počiva u sjeni čempresa Lovrinca i kao čuvar bdije nad Salonom i svojim Splitom, pa i kroz nas, svoje učenike. Ovaj skup naš je darak zahvalnosti Duji Rendiću-Miočeviću.

Skup smo realizirali uz svesrdnu podršku Grada Solina i Doma Zvonimir kojima zahvaljujemo, jer teško bismo bez njihove materijalne i moralne pomoći mogli obilježiti ovu važnu godišnjicu koja može biti onaj kamen temeljac za novi pristup spomenicima Salone i Solina u budućnosti.

Znanstveni kolokvij, posvećen našem dragom Profesoru, potpuno je ostvaren objavom izlaganja svih sudionika u posebnom broju Časopisa za solinske teme *Tusculum 10/2*, što je izraz poštovanja salonitanskoga djela Duje Rendića-Miočevića. A to najbolje ilustrira Horacijev stih *Dignum laude virum Musa vetat mori / Muza ne dopušta da umre muž vrijedan hvale (Hor., Carm. IV, 8, 28)*.

Jasna Jeličić-Radonić i Mirjana Matijević Sokol

Duje Rendić-Miočević

Mirjana Matijević Sokol

Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene

Mirjana Matijević Sokol
HR, 10000 Zagreb
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest
Ivana Lučića 3

Autorica razmatra neke odabrane ranokršćanske epitafe i formule koje se na njima javljaju s namjerom da utvrdi vremenske horizonte, odnosno pojavu i upotrebu pojedinih izričaja. To su natpisi sa salonitanskih cemeterijalnih kompleksa. Neke od tih formula s vremenom postaju opća mjesta epitaftike i zastupljene su na ranosrednjovjekovnim hrvatskim natpisima kao npr. na epitafu kraljice Jelene i splitskih nadbiskupa.

Ključne riječi: epitaf, svećenik Ivan, svećenik Juraj, opatica Ivana, kraljica Jelena, *Hic iacet*

UDK: 904(497.5):726.82>"652"
930.27(497.5)

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 2. svibnja 2017.

Obilježavanje stote obljetnice rođenja akademika Duje Rendića-Miočevića vraćanje je korijenima našega slavnog arheologa. Salona i Solin uz Split njegove su ishodišne točke i prvi korak u znanost. Epigrafija, odnosno istraživanje natpisa ilirskoga vremena, rimskoga razdoblja i srednjega vijeka bila su ona tema koja je dominirala u Rendićevim radovima na različite načine. Odgojen i obrazovan na snažnim klasičarskim tradicijama ostavio je vrijedne priloge koji su i nas, koji smo s njim dijelili neke od navedenih predispozicija, usmjerili u istom pravcu. Kod prof. Rendića slušala sam epigrafiju, klasičarka sam i duboko usađena u salonitansko i solinsko tlo. I sada nakon nekoliko desetljeća bavljenja povijesnim izvorima hrvatskoga srednjovjekovlja poticaj za ovaj članak upravo mi je epigrafija, ona salonitanska, ranokršćanska i ona srednjovjekovna. Dva rada Duje Rendića-Miočevića – knjiga *Carmina epigraphica*¹ i članak o epitafu kraljice Jelene² – izravno su utjecala da obradim neka pitanja na tragu tema kojima se bavio moj Profesor.

U knjizi *Carmina epigraphica* D. Rendić-Miočević izabrao je i objavio natpise koji su »pjesme u kamenu«, a s prostora su rimske provincije Dalmacije. Sadržajno su

različiti. Neki su natpisi poganskoga karaktera, a neki su kršćanski. Veliki ih je broj s cemeterijalnih kompleksa Salone. Oni su uglavnom epitafi i pripadaju onom kršćanskom korpusu latinskih natpisa koji imaju svoje ishodište u projektu pape Damaza da »izvuče« iz katakombi slavne likove martira te njihovu svetu žrtvu upiše u memoriju Rima stvarajući tako u prostoru novu sliku »vječnoga grada« kao kršćanskoga grada.³

Natpisi s nadgrobnih spomenika po svom općem karakteru su pisana povijesna vrela prvoga reda jer su svojim sadržajem često biografske skice pokojnika na čijim su posljednjim počivalištima ostali kao vječni spomen na njih. Epitaftika je imala svoj razvoj preko zadanih sadržaja i formula u antici pa do njihova prilagođavanja svjetonazoru u ranokršćanskom razdoblju. Srednjovjekovni epitafi jedan su od sljedećih koraka u razvoju ove »književne« vrste, ali s prisutnom ranokršćanskom tradicijom koja se u promijenjenim okolnostima kroz vrijeme preoblikuje te zrcali nove društvene i svjetonazorske tendencije.⁴

Salona, glavni grad provincije Dalmacije i njezina crkvena metropolija sa svojim cemeterijalnim kompleksima, riznica je sepulkralne pisane ostavštine zalazeće antike.

1 D. Rendić-Miočević 1987.

2 D. Rendić-Miočević 1982.

3 J. S. Northcote 1878; R. L. Littlechilds 2008, str. 12-24.

4 Vidi: D. Lovrenović 2008, str. 204-217; D. Lovrenović 2010, str. 117-166.

Poznato je da je Salona općenito treća po brojnosti natpisa kasnoantičkoga i ranokršćanskoga karaktera u sredozemnom svijetu iza Rima i Kartage,⁵ a na Zapadu drži mjesto odmah iza Rima.⁶ Iako je ova činjenica odavno poznata sada to egzaktno pokazuje nedavno objavljeni cjelokupni korpus ranokršćanskih salonitanskih natpisa.⁷ No, i rano-srednjovjekovni Solin kao sjedište vladarske dinastije i njihovo posljednje počivalište ostavio je jedan od najvažnijih zapisa u kamenu, epitaf kraljice Jelene. Počevši od natpisa koje je sastavio papa Damaz, ali i onih ranijih, epitaf je bio mjesto gdje se laudiralo biranim, pažljivo sročnim riječima često u stihovima i gdje se tako čuvala memorija na pokojnika.⁸ Dalmatinski, a poglavito salonitanski pjesnički korpus Duje Rendić-Miočević predstavio je u prijevodu u navedenoj knjizi *Carmina epigraphica*, a člankom o epitafu hrvatske kraljice Jelene iz 10. stoljeća zaokružio je jednu salonitansko-solinsku dionicu svoga rada.

U ovom ću članku staviti težište na nekoliko izabranih epitafa kršćanskog karaktera u čijem se sadržaju mogu uočiti neke razvojne etape u formulama i načinu datiranja. Nekima se bavio i D. Rendić-Miočević, a neki su nedavno otkriveni i po svojim značajkama izazivaju dvojbe pri dataciji pa time skreću na sebe pozornost znanstvenika. Upravo zato potiču na razmišljanje da se pokuša uspostaviti stratigrafske vremenske odrednice u kršćanskoj epigrafiji koje bi se mogle primjenjivati i pri dataciji na prvi pogled nedatiranih drugih spomenika. O. Marucchi je u poglavlju knjige gdje je izložio metodu⁹ naveo da se općenito vrijeme natpisa može iščitati iz njihova sadržaja i paleografije.¹⁰ Sumarno je u svojoj knjizi utvrdio opće, glavne karakteristike kršćanskih natpisa u vremenskom slijedu, ali time i otvorio put za daljnje temeljne pristupe za datiranje spomenika i natpisa na njima.

Duje Rendić-Miočević je u uvodu *Carmina epigraphica* naglasio uočeni iskorak na natpisima koji se vidi u pojavi

karakteristične kršćanske terminologije. Ističe da kršćanski epigrami »odišu sasvim drugim duhom«.¹¹ Ta se razlika očituje u upotrebi termina koji nose nova značenja, pa tako grob nije »vječni dom« (*domus aeterna*) nego tek privremeno boravište u koji je pokojnik »odložen« (*depositus*) i »počiva« (*requiescit*) do usknuća.¹² S vremenom se »zaboravljaju« ona poganska značenja nekih izričaja pa se onda pojavljuju kao karakteristični kršćanski izrazi i zatim žive dalje kroz stoljeća.

Na epitafima se – kako ranokršćanskim tako i srednjovjekovnim – vrlo često nalazi inicijalna formula *Hic iacet* s više sličnih inačica (*Hic / hoc in tumulo / requiescit, quiescit, quiescit in pace ...* etc.).¹³ U kršćanskoj epigrafiji znakovita je njezina pojava kao svojevrsni novi početak jer se nalazi i na poganskim natpisima kao kratica H. I.¹⁴ Oživljenom formulom u navedenim varijantama javlja se na titulima katakombi koje je sastavio i reformirao Furije Dionizije Filokal po nalogu pape Damaza.¹⁵ Nekima je autor sam papa Damaz, a mnogi su mala pjesnička remek-djela sastavljena u heksametru s uzorom u Vergilijevim stihovima.¹⁶ Vergilije je – svjedoči to sv. Jeronim u pismu papi Damazu – bio preporučena literatura kršćanskih pisaca jer su u njegovim stihovima prepoznali navještaj Isusa Krista.¹⁷ Ovi običaji su se proširili po čitavom prostoru latinskoga svijeta i postali su, uz one biblijske, *loci communes* kršćanske epitafistike.

Među salonitanskim ranokršćanskim natpisima inicijalnu epitafsku formulu *Hic iacet* u jednoj od inačica nalazimo već u 5. stoljeću. Na prostoru između Vranjica i Solina otkriven je nadgrobni spomenik s epitafom Duje, sluškinje Valenta i žene mu Dekstre, koji započinje riječima *Hic requiescit in pace*.¹⁸ D. Rendić-Miočević nije ovaj natpis uvrstio u *carmina epigraphica*, ali J. Dukić u njegovu tekstu razaznaje molitvu, odnosno neposredno obraćanje Bogu.¹⁹

5 M. A. Handley 2003, str. 14-15, 18; D. Lovrenović 2010, str. 117.

6 E. Marin 2016, str. 1179.

7 Salona IV.

8 D. Lovrenović 2008, str. 204; J. S. Northcote 1878, str. 1.

9 O. Marucchi 1912, str. 50-57.

10 O. Marucchi 1912, str. 54.

11 D. Rendić-Miočević 1987, str. 15.

12 Salona IV, str. 97; D. Lovrenović 2008, str. 207, 210; D. Lovrenović 2010, str. 130-131.

13 E. F. Le Blant 1869, str. 22, *passim*; E. Okasha 1993, str. 15, 34-35; P. A. Reynolds 2000, str. 167-182; Salona IV, str. 98.

14 P. Caban 2015, str. 24.

15 E. F. Le Blant 1869, str. 21-24; O. Marucchi 1912, str. 299, 305, 340, 352, 372; R. L. Littlechild 2008, str. 79; P. Caban 2015, str. 27-29.

16 O. Marucchi 1912, str. 340-358; P. Caban 2015, str. 27-29.

17 E. F. Le Blant 1869, str. 175.

18 Ovaj natpis objavljen je nedavno u monumentalnom izdanju (Salona IV, str. 294-297) gdje je obrađen u potpunosti sa svim drugim salonitanskim ranokršćanskim natpisima. Prvi ga je objavio F. Bulić 1891, str. 145-147. Donosi ga i O. Marucchi 1912, str. 337.

19 J. Dukić 2008, str. 249.

Natpis je datiran po konzularnoj eri: *consulatu dominorum nostrorum Theodosio Augusto XIII et Valentiniano Augusto bes consulibus*, a naveden je i nadnevak kada je Dujona pokopana: *Deposita est III Idus Septembres*.²⁰ Preračunavanjem rimskoga načina datiranja Dujona je pokopana (*deposita*) 11. septembra. Dosadašnji autori koji su se bavili Dujoninim epitafom predložili su dvije godine koje mogu doći u obzir za depoziciju. Naime, kako se čini datiranje po carevima-konzulima Teodoziju II. i Valentinijanu III. i navedenim njihovim godinama konzulovanja pruža dvije mogućnosti, a to je 426. ili 430. godina.²¹ Na ovom se epitafu susreću značajke antičkih običaja, a to je datiranje po konzularnoj eri i tipična kršćanska formula kroz oblik *deposita*, pa ga možemo ubrojiti u natpise prijelaznih osobina. Rimsko određivanje nadnevka sačuvat će se i kroz srednji vijek u vladarskim kancelarijama, ali upotreba ere konzulata po kojoj preračunavamo godinu nestajat će s vremenom s kršćanskih natpisa. Kako nas zanima u kršćanskim uvjetima oživljena formula *Hic iacet* etc. na salonitanskom području, ovaj spomenik je egzaktno datira u početke 5. stoljeća. Osim inicijalne formule *Hic iacet* u više varijanti na kršćanskim spomenicima, pa tako i na Dujoninu epitafu, u strukturi natpisa pojavljuje i glagol *deponere*. On je općenito *novum* na najranijim kršćanskim epitafima. Ovaj glagol kao i iz njega izvedena imenica *depositio* označava obred inhumacije kršćana, odnosno ukop u zemlju nasuprot ranijem poganskom spaljivanju (*sepelire*). Javlja se na kršćanskim natpisima već u 3. stoljeću kao termin s porukom koja zrcali snažno i jasno otklon od poganskih običaja, odnosno očituje vjeru u uskrsnuće i tek privremeni boravak u grobu.²²

Dujonin epitaf kao najstariji na salonitanskom području s uvodnom formulom koja glasi: *Hic requiescit in pace* uklapa se potpuno u kršćansku paradigmu koja će sasvim prevladati te nakon Damazovih epitafa postati opće mjesto epitafistike, pa i sve do najnovijih vremena. Završni dio natpisa, pak, nosi u sebi datiranje zasnovano na starim običajima. Nadnevak i godina izrečeni su na

tipično rimski način. Određivanje godine po eri konzulata malo-pomalo će općenito nestajati iz upotrebe. Zamijenit će je datiranje po carskoj eri koju naredbom godine 537. uvodi car Justinijan I., iako će se sporadično javljati i kasnije u modificiranoj formi, odnosno izrazu *post consulatu*.²³ No, na epigrafskim spomenicima će se češće navoditi samo indikcija, kako u Saloni tako i drugdje. Dujonin epitaf čuva kao u vremenskoj kapsuli kasnije tragove antike i ranije izričaje koji zrcale kršćanski svjetonazor. Na njemu koegzistiraju formule koje su na izlasku iz upotrebe i nove koje će se sasvim proširiti i prostorno i vremenski.

Sljedeći natpis koji razmatramo u ovom radu epitaf je svećenika Ivana s Marusina.²⁴ Duje Rendić-Miočević uvrstio ga je upravo zbog njegove pjesničke strukture²⁵ u svoja *carmina epigraphica* kao jedan od najkasnijih – u metru sastavljenih – natpisa. Ovaj epigraf sadrži prozopografske elemente za ocrtavanje salonitanske elite. Na njemu se kao rod pokojnika svećenika Ivana navodi prokonzul Marcelin, poznata povijesna ličnost. Po navodima u epitafu možda bi se moglo zaključiti da je Marcelin bio rođeni brat svećenika Ivana. Neki istraživači zbog nepreciznih gramatičkih oblika i drugih izraza za rodbinske odnose imaju drukčija tumačenja.²⁶ Osim svoje metričke strukture ovaj epitaf nosi neke vremenske stratigrafske odnose unutar epitafistike. Inicijalna formula je ona prastara sepulkralna formula iz antičkih vremena, ali čiji je poganski karakter već sasvim zaboravljen i glasi: *Hic iacit Iohannes peccatur et indignus presbiter*. Pokojnik svećenik Ivan čuva svetište (grob?) svetoga Anastazija (*Anastasii servans reverenda limina sancti*). Na njemu je vrlo znakovito sasvim drukčiji način datiranja od onoga na Dujoninu epitafu. Zabilježen je potpun otklon od antičkoga, rimskoga načina vremenskoga određenja pokopa. Naime, na njemu su navedene samo indikcije po kojima se može datirati u 599. godinu ili 603. godinu.²⁷ Indikcionalni sustav na kršćanskim natpisima javlja se općenito tijekom 5. stoljeća i njegovu pojavu već tada u Saloni istražio je i sustavno obradio E. Marin.²⁸ Uvođenje indikcije u formulu datiranja

20 J. Dukić 2008, str. 249; O. Marucchi 1912, str. 337.

21 Datacija je dvojbeno jer se navedeni broj konzulata jednoga i drugoga cara međusobno ne slažu. Vjerojatno se radi o pogrešci lapicide. Salona IV, str. 296.

22 Na salonitanskim se natpisima ova formula javlja na natpisima biskupa. Bulić je prepoznaje u natpisu mučenika sv. Dujma, a pouzdano se nalazi na natpisu biskupa Prima. Vidi: F. Bulić – J. Bervaldi 1912-1913, str. 10-12, 72. Rasprostranjena je i na natpisima mnogih drugih pokojnika. Vidi: Salona IV, *passim*. Svi su primjeri navedeni u Indeksu, str. 1321-1322. O tome vidi i: O. Marucchi 1912, str. 56-57, *passim*; P. A. Reynolds 2000, str. 214-216; E. Marin 2016.

23 J. Stipišić 1991, str. 193.

24 D. Rendić-Miočević 1987, str. 214-215, 266; E. Marin 1994, str. 58; Salona IV, str. 305-312.

25 D. Rendić-Miočević 1987, str. 266.

26 Vidi literaturu u: I. Basić 2008, str. 84. Također ovo je pitanje detaljnije elaborirano u: Salona IV, str. 309-310.

27 Razlika u dataciji proizlazi iz pogrešno uklesane brojke koja označava indikciju kao LI. Jedni u ovoj nesumnjivoj pogrešci vide II indikciju, a drugi čitaju i tumače kao VI indikciju. S obzirom na druge značajke natpisa i spomen povijesnih osoba sigurno je da se radi o kraju 6. ili početku 7. stoljeća.

28 E. Marin 1994, str. 72-77; Salona IV, str. 107-108; O. Marucchi 1912, str. 261; P. A. Reynolds 2000, str. 151-154, 241.

također prepoznajemo kao nastojanje iskazivanja novoga svjetonazora iako je ona egipatskoga podrijetla i ima veze s istočnim antičkim svijetom. Upravo to potvrđuju najraniji zapisi s početka 5. stoljeća kada se indikcija javlja bez nametanja i obveza. Veći broj salonitanskih natpisa datira se po njoj već u prvu polovinu 5. stoljeća iako će navođenje indikcije postati dominantno i jedino u formuli datacije tijekom 6. stoljeća i koristit će se kasnije kroz srednji vijek – uz epakte, konkurente i sl. – kao jedan od kontrolnih elemenata datiranja.²⁹

Inicijalna formula epitafa svećenika Ivana sa specifičnom sintagmom *indignus presbyter* koja se nalazi samo na ovom natpisu iz Salone poslužila je kao predložak za vlastiti nadgrobni natpis don Frani Buliću. Na ovaj način ranokršćanska je epitaftika nadživjela vrijeme svoje pojave i trajanja sve do najnovijih vremena.

Zbog mogućnosti interpretacije ključnih povijesnih zbivanja najveću je pozornost izazivao epitaf opatice Ivane iz Sirmija sa salonitanskih Manastirina. Njegova početna formula glasi: *Hic requiescit in pace sanct(a) ab(ba)*

tisa loh(a)nna Sermenses.³⁰ Na natpisu je zabilježen datum Ivanine smrti: *die Veneris exiit de corpore IIII Idus Maias in dictione qu..tadecim(a)*. Glavno pitanje koje je ovaj epitaf nametao je pokušaj da se preko indikcije koja se zbog oštećenosti natpisa može rekonstruirati na dva načina kao *quintadecima* ili *quartadecima* i navoda sirmijskoga podrijetla opatice Ivane – imajući u vidu povijesni kontekst – uz dodatnu argumentaciju odredi vrijeme pada Salone.³¹ Prva su datiranja bila vrlo sugestivna i na temelju rekonstruirane indikcije i drugih databilnih elemenata natpis je smješten u 612. godinu. Smatrao se posljednjim salonitanskim spomenikom.³² B. Gabričević vrlo detaljno je analizirao sve kombinacije koje mogu doći u obzir za dataciju te je ponudio više mogućnosti,³³ ali danas je ipak u literaturi prihvaćena 612. godina.³⁴

Razmatrajući formule koje nalazimo na epitaftima Salone, a u usporedbi s onima razasutim po sredozemnom svijetu (Galija, Italija, napose Rim), može se primijetiti da salonitanski kršćanski natpisi svojim velikim korpusom³⁵ daju mogućnosti za uspostavu stratigrafskih kronoloških

Slika 1

Natpis na sarkofagu opatice Ivane na Manastirinama u Solinu (snimio Ortoľ Harl)

29 J. Stipišić 1991, str. 196-197.

30 E. Marin 1994, str. 72-74; Salona IV, str. 490-494.

31 U posljednje vrijeme ovim se aspektom detaljno bavio I. Basić, 2008. U ovom je radu navedena sva relevantna literatura.

32 E. Marin 1994, str. 73.

33 B. Gabričević 1975.

34 E. Marin 1994, str. 72-73; Salona IV, str. 490-494.

35 Svi su ranokršćanski natpisi obrađeni u ediciji Salona IV.

Slika 2
Sarkofag iz Vallsure kod Galižane (Hrvati i Karolinzi, II, str. 74)

značajki. Dvije karakteristične kršćanske formule – ranija *depositio*³⁶ i kasnija *hic iacet* – kao i uz njih navođenje bilo antičkih, bilo kasnijih ranokršćanskih načina datiranja omogućuju da se razazna više slojeva unutar širega vremenskog okvira. Uočavanje kronoloških slojeva neće uvijek dati egzaktnu apsolutnu vrijednost, ali hoće barem relativnu. Okvirno datiranje na temelju registriranih navedenih opažaja otvara mogućnosti za boljim razumijevanjem i pojedinih natpisa koji ne nose u sebi prozopografski i povijesni kontekst kao ovi salonitanski.

Naime, na više epitafa na lokalitetima na istočnoj jadranskoj obali prisutna je formula *Hic iacet...* u nekoj od inačica, bilo kao jedini – uz ime i atribut pokojnika – zapis, bilo kao sastavni dio većih cjelina. Vrlo ih je teško vremenski preciznije smjestiti pa znanstvenicima zbog njihovih karakteristika ostaje otvoren širi kronološki raspon od ranokršćanskoga razdoblja do srednjega vijeka, odnosno od 7. do 9. stoljeća. Kako je to vrijeme kulturoloških transformacija postantičkoga svijeta uvjetovanih povijesnim okolnostima, neki od njih zrcale uz elemente starije pismenosti i nove srednjovjekovne značajke. Među takve se sasvim sigurno ubrajaju jednostavni kratki zapisi na neukrašenoj plohi na sarkofagu iz Vallsure kod Galižane u Istri.³⁷ Uz uobičajenu formulu u dvije inačice *Hic requiescit* i *requiescat in pace* te imena pokojnika, majstora Ivana i Gariberta, uklesana su tri križa. Križevi su u funkciji simboličke invokacije.

Dva križa na lijevoj strani natpisne plohe uklesana su plitko kao dvije prekrížene linije, dok se treći na desnoj

strani razlikuje u oblikovanju. Izveden je u plitkom reljefu. Epitaf završava verbalnom invokacijom *In nomine Christi*. Sarkofag, odnosno natpis datira se u 8./9. stoljeće. Nema nikakve sumnje da potječe iz vremena karolinške Istre. Znakovita je pojava verbalne invokacije koja je mlađa od simboličke te se najranije nalazi u protokolu isprava i drugim zapisima u vrijeme Karla Velikoga.³⁸ Na taj je način pojava verbalnoga zaziva Kristova imena u suglasju s germanskim imenom majstora Gariberta pa se i natpis datira ne prije karolinškoga zauzimanja Istre. Galižanski natpis nosi elemente pojave karolinške renesanse i uvrštava se u ranosrednjovjekovni korpus epigrafa. Vidljive su na njemu sličnosti s nizom ranijih natpisa, ali i ona »mala« razlika koja ga pomiče kasnije. Sa sličnim značajkama odlikuje se natpis na kapsi svete Stošije iz Zadra na kojoj se spominje biskup Donat.³⁹

S obzirom na povijesni kontekst prepoznatljiv po navedenim osobama i drugim okolnostima u Zadru ovaj se epitaf datira u početak 9. stoljeća. Na njemu je uklesan uz simbolički i verbalni zaziv u karakterističnom karolinškodobnom obliku *In nomine sancte Trinitatis*, a zatim slijedi inicijalna formula: *Hic requiescit corpus beate sancte Anastasie*. Ovom formulom zadarski natpis iskazuje ranokršćansku tradiciju, ali ukomponiranu i prihvaćenu u srednjovjekovnoj epitafistici. U korpus epigrafa sepulkralnoga karaktera s početka 9. stoljeća ubraja se i onaj na sarkofagu Andreacija i njegove žene Marije iz Kotora.⁴⁰ On je sastavljen u nešto proširenijoj formuli od – do tada

36 Salonitanski natpisi na kojima se nalazi neka od inačica formule *depositus/a, depositio* obradio je E. Marin. Vidi: E. Marin 2016.

37 V. Delonga 2001, str. 57-60; Hrvati i Karolinzi, II, str. 79-80.

38 J. Stipišić 1991, str. 150.

39 I. Petricioli 1962, str. 252-254; Hrvati i Karolinzi, II, str. 151.

40 Hrvati i Karolinzi, II, str. 124.

Slika 3
Sarkofag (capsa) sv. Anastazije u zadarskoj katedrali (snimio Filip Matijević)

– prevladavajuće jednostavne. U osnovi natpisa je formula *Hic quiescit*, ukomponirana sadržajno u širu rečenicu ... *et requiivimus in ipsa*. Dodatno je naglašeno da je sarkofag u kojem počiva ovaj bračni par napravio upravo Andreacije sa ženom Marijom. Andreacijev epitaf kao i natpis na kapsi sv. Stošije počinje uz simboličku invokaciju u obliku križa i verbalnim zazivom Kristova imena koji glasi *In nomine Domini*. Natpisna ploha sarkofaga ima još nekih dodirnih točaka s koncepcijom i izvedbom natpisa iz Galižane. No, ova pitanja je potrebno razmotriti s aspekta stilskih i drugih izvedbenih značajki u okviru istraživanja povijesti umjetnosti. Očigledno je da se na analiziranim epitafima od Istre do Kotora susreću i prožimaju značajke ranokršćanske i ranosrednjovjekovne epitafistike, ali i da se zamjećuju određeni iskoraci koji tvore moguću razdjelnicu za datiranje.

Polazeći od pretpostavke da možemo ipak uspostaviti relativnu kronologiju na temelju formula koje se susreću

u epitafskim tekstovima pozornost je privukao nedavno u Zadru otkriveni sarkofag s natpisom koji glasi: *Hic requiescet Georgius peccatur presbiter et reclausus*.⁴¹ Natpis je sročen u jednom redu iznad tri križa na plohi bez drugih ukrasa.

Svaki nalaz koji se može dovesti u vezu s ranokršćanskim cemeterijalnim kompleksima u Zadru, kojih je moralo biti,⁴² a nisu otkriveni, važan je. Ranosrednjovjekovni Zadar ostavio je epigrafsku baštinu, ali je ona u usporedbi sa Splitom, pa i s ulogom, snagom i važnošću srednjovjekovnoga Zadra, oskudna. Svega je nekoliko značajnijih natpisa poznato iz razdoblja do kraja 11. stoljeća. To su natpis na kapsi sv. Stošije, natpis na ciboriju prokonzula Grgura, posvetni natpis s imenima martira blaženog Hadrijana i sv. Natalije.⁴³ Zato je i pronalazak sarkofaga u crkvi sv. Petra od Vitla (*de Argata*) postao »senzacionalno« otkriće. Pokojnik u sarkofagu čije je ime uklesano »proglašen« je rođakom povijesnoga biskupa Donata.⁴⁴

41 J. Vučić 2013.

42 M. Suić 1981, str. 332.

43 I. Petricioli 1962.

44 M. Kalajžić 2011; F. Šarić 2011.

Slika 4
Epitaf svećenika Jurja iz Zadra (J. Vučić 2013, str. 237)

Istraživača je na ovakvu hipotezu navelo više činjenica. Naime, u istoj crkvi gdje je nađen sarkofag s Jurjevim epitafom ranije je nađen natpis na kojemu se spominje neki donator Donat koji podiže crkvu na čast mučenika blaženoga Hadrijana i sv. Natalije.⁴⁵ Već pri njegovu otkriću povezivalo se ovaj natpis s onim na kapsi sv. Stošije, a biskupa Donata identificiralo s Donatom s ovoga natpisa. Tragom ovakve pretpostavke izneseno je mišljenje da se radi o zadužbinskoj crkvi biskupa Donata i njegove obitelji. Začetnik ove hipoteze bio je Bersa koji je zaključio da ova dva natpisa imaju epigrafske sličnosti. No, zaključak o sličnosti natpisa opovrgnuo je I. Petricioli.⁴⁶ Dakako da onda i ostale teze koje se izvode iz ovakvih premisa nisu vjerodostojne. J. Vučiću je s druge strane bila važna očigledna sličnost grafema i formula na epitafu svećenika Jurja s onima na natpisu na škrinjici sv. Anastazije koja se pouzdano na temelju stila, sadržaja, latiniteta i grafema datira u početke 9. stoljeća. Ova sličnost i moguće dvostruke veze epitafa svećenika Jurja s biskupom Donatom, a poglavito neupitna datacija Stošijina sarkofaga s natpisom, J. Vučića je usmjerila u jednom, unaprijed zadanom pravcu datiranja natpisa svećenika Jurja. Zbog sličnosti s natpisom na kapsi sv. Stošije, kako ih vidi J. Vučić,⁴⁷ te blizine nalaza epitafa svećenika Jurja uz crkvu gdje je nađen posvetni natpis na kojemu se spominje Donat⁴⁸ i apsolutno neprovjerljiva pretpostavka koja istu crkvu poistovjećuje sa zadužbinom obitelji biskupa Donata, otkriću se pristupilo pomalo senzacionalistički.⁴⁹

Analiza epitafa svećenika Jurja i njegovo uspoređivanje s natpisom sv. Stošije pokazuje sličnosti, ali se uočavaju i razlike. Premda natpis sv. Stošije nosi mnoge značajke ranokršćanskih epitafa ipak je koncipiran u skladu s pojavama koje ga datiraju u početke 9. stoljeća. Npr. uz simboličku invokaciju u obliku križa ima i onu verbalnu, odnosno zaziv sv. Trojstva (*In nomine sancte Trinitatis*), čija je pojava vremenski određiva. Na sarkofagu s imenom sv. Jurja nalaze se uklesani znakovi križa koji se nalaze često u ranokršćanskom razdoblju,⁵⁰ ali nema verbalne invokacije. Oslanjanje na sličnost inicijalne formule *Hic requiescit* nije pouzdan i dostatan argument za egzaktno datiranje jer se ona javlja poslije 4. stoljeća, odnosno nakon Damazovih reformi i traje u dugom vremenskom rasponu u srednji vijek pa sve do natpisa na stećcima (*Ase leži, Sije leži* itd.)⁵¹ i kasnije⁵² na drugim jezicima. Bez vrlo detaljne šire i obuhvatnije analize grafema također se ne može previše pouzdano zaključivati. Oblike kakve nalazimo na natpisu svećenika Jurja naći ćemo i u srednjem vijeku, ali i u kasnoj antici. No, važno je da je istraživač napravio i radiokarbonsku analizu zemnih ostataka četvero pokojnika položenih u sarkofag. Pokazalo se da se radi o različitim vremenima ukopa, što se moglo i očekivati s obzirom na položaj kostura u sarkofagu. Najstariji, u stranu zgurani pokojnik datira se u vrijeme 541. – 601. godine, drugi je iz razdoblja 577. – 640., a treća mlađa ženska osoba se datira između 888. i 990. godine. Za četvrtoga, najmlađeg pokojnika nije bila moguća analiza, ali on je ionako zbog

45 I. Petricioli 1962, str. 258-259; Hrvati i Karolinzi, II, str.168.

46 I. Petricioli 1962, str. 259.

47 J. Vučić 2013, str. 240-241.

48 I. Petricioli 1962, str. 258-259.

49 M. Kalajžić 2011; F. Šarić 2011.

50 Uspoređi: Salona IV, *passim*.

51 D. Lovrenović 2008, str. 204-217; D. Lovrenović 2010, str. 117-166.

52 I. Kukuljević Sakcinski 1981, str. 41, 62, 67, *passim*.

pozicije ukopa znatno mlađi od dobivenih rezultata i po svemu ne može imati vezu s natpisom svećenika Jurja.⁵³ Ovakvi rezultati radiokarbonske analize zbunili su istraživača jer ne potvrđuju postavljenu hipotezu o Donatovu rođaku temeljenu na paleografsko-epigrafskoj analizi i analogiji s natpisom na kapsi sv. Stošije. Tako ostaje otvoreno krucijalno pitanje kome od pokojnika pripada natpis. Radiokarbonska analiza jasno kaže da u sarkofagu nema Donatova suvremenika. Zaključak ipak nije tako kompliciran. Sve logične pretpostavke trebaju ići samo u jednom pravcu. Analiza natpisa i analogije koje smo naveli nikako ne isključuju dataciju natpisa u 6./7. stoljeće kako sugerira radiokarbonska analiza najstarijega pokojnika. Sam J. Vučić uočivši situaciju koja očigledno nije išla u prilog njegovu tumačenju lagano je ostavio otvoreno pitanje datacije i identifikacije svećenika Jurja, iako zaključuje da ako pretpostavimo »kako su datumi dobiveni radiokarbonskim mjerenjima točni u cijelosti ili približno, ne smije se odbaciti ni mogućnoist datiranja samog natpisa znatno ranije nego li to ukazuju njegove oblikovne značajke, to jest u prvu polovicu 7. st., što se za sada čini manje vjerojatnim«.⁵⁴

S obzirom na prethodno iznesena zapažanja i uspostavljene kronološke razlikovne značajke natpis na sarkofagu svećenika Jurja sasvim se uklapa u korpus ranokršćanskih epitafa. Zapis je izveden jednostavnom formulom koja će trajati u nekoj od varijanti i kasnije. Radiokarbonska analiza najstarijega kostura pokojnika kao i

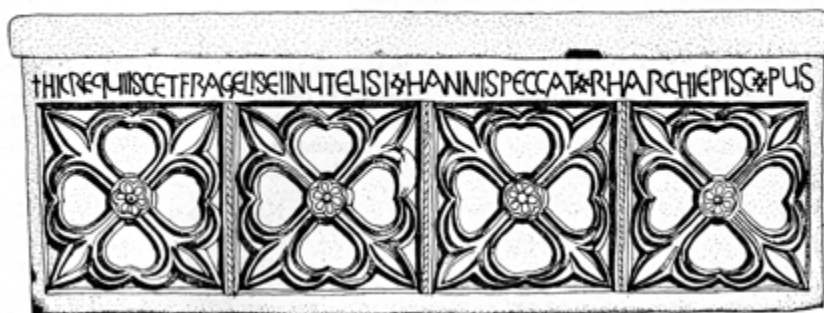
njegov položaj u sarkofagu indiciraju da je upravo njemu namijenjen epitaf.

Uzevši u obzir sve navedeno: koncepciju natpisa, oblike grafema, arheološke okolnosti (smještaj pokojnika) u kombinaciji s rezultatom analize C14 možemo zaključiti da se ovaj novootkriveni sarkofag s epitafom ne može povezati s biskupom Donatom. Iako njegovo otkriće nije – kako se radovao i nadao istraživač – obogatilo prozopografski novim poznatim pripadnikom zadarsku srednjovjekovnu elitu ipak je pronalazak ovoga sarkofaga s epitafom važan jer indicira zadarski cemeterij kojim se popunjavaju spoznaje o ranokršćanskom razdoblju, ali i potvrđuje tezu Duje Rendića-Miočevića iz *Carmina epigraphica* da je nezastupljenost zadarskih natpisa u njegovoj knjizi rezultat neistraženosti.⁵⁵ Tim više je svaki trag koji upućuje na ubikaciju ranokršćanskih grobalja u Zadru vrijedniji.

U nadgrobne natpise na kojima je izražena ranokršćanska tradicija kroz neki od oblika inicijalne formule *Hic iacet* ubraja se onaj Ivana Ravenjanina, prvoga splitskog nadbiskupa kojim započinje niz sarkofaga s epitafima splitskih prvosvećenika na mjestima njihova posljednjeg počivališta, u peripteru splitske katedrale. Sarkofag Ivana Ravenjanina⁵⁶ bez sumnje prema prethodnoj stratifikaciji pokazuje sve značajke koje ga smještaju u razdoblje prije 9. stoljeća. Natpis glasi: *Hic requiescet fragelis ei inutelis iohannis peccator harchiepiscopus*.

Jezik ovoga epitafa vrlo je prepoznatljiv vulgarni latinitet i reflektira sve značajke latiniteta iz vremena prije 9.

† HIC REQUIESCET FRAGELIS EI INUTELIS IOHANNIS PECCATOR
HARCIEPISCOPUS.

Slika 5
Sarkofag Ivana Ravenjanina (Ž. Rapanić 1971, str. 293)

53 J. Vučić 2013, str. 243.

54 J. Vučić 2013, str. 243.

55 D. Rendić-Miočević 1987, str. 20.

56 O Ivanu Ravenjaninu i njegovu sarkofagu vidi: Ž. Rapanić 1982; M. Matijević Sokol 2002, str. 75-121; I. Basić 2005; I. Basić 2011; I. Basić – M. Jurković 2011.

Slika 6
Epitaf splitskoga nadbiskupa Ivana Tvrdakova
(Ž. Rapanić 1971, str. 297)

stoljeća. Ispred natpisa je znak križa u funkciji simboličke invokacije dok verbalnoga zaziva Kristova imena nema. U ranosrednjovjekovne slično koncipirane epitafe s formulom *hic iacet*, ali s novim značajkama, ubrajaju se oni nadbiskupa Ivana Tvrdakova, pa priora Petra, nadbiskupa Martina, dok oni nadbiskupa Lovre i Splitsanina Petra Crnoga odraz su novih ranoromaničkih tendencija.⁵⁷

Ipak općenito među svima jedan epitaf odskaje po važnosti s obzirom na sadržaj i kompoziciju. To je epitaf hrvatske kraljice Jelene. O njemu je Duje Rendić-Miočević objavio rad u časopisu *Arheološki radovi i rasprave*.⁵⁸ Članak ima sintetska obilježja jer je cjelovitim prikazom pitanja Rendić-Miočević zaokružio spoznaje o natpisu i arheološkim okolnostima nalaza. Naime, 1976. godine u Zagrebu i Splitu održan je skup pod okriljem HAZU-a (tada JAZU-a) prigodom tisućite obljetnice smrti kraljice Jelene na kojemu su imali izlaganja eminentni znanstvenici.⁵⁹ Nije tiskana nikakva publikacija, ali su dva važna članka izašla u znanstvenim časopisima. Jedan je spomenuti prilog D. Rendića-Miočevića, a drugi M. Suića.⁶⁰

Slika 7
Ploča s epitafom kraljice Jelene (snimio Zoran Alajbeg)

57 O ovim je epitafima velika literatura. Vidi: Ž. Rapanić 1971; Ž. Rapanić 1982; Ž. Rapanić 1987; V. Delonga 1996; V. Delonga 1997; M. Matijević Sokol 1997.

58 D. Rendić-Miočević 1982.

59 S. Gunjača 1976.

60 M. Suić 1985.

Nadgrobnja je ploča kraljice Jelene otkrivena u gotovo stotinjak fragmenata 1898. godine na Otoku u Solinu.⁶¹ Nije je bilo lako rekonstruirati i uspostaviti njezin cjelovit sadržaj. Ipak čitki i jasni dijelovi teksta donijeli su ključne podatke o hrvatskoj vladarskoj dinastiji. To su podaci o osobi koja je i kada u grobu pokopana. Ime hrvatske kraljice *Helena* potpuno je i nedvosmisleno čitljivo, a sukladnost s tekstem iz *Salonitanske povijesti* samo još potvrđuje da je pronađeno mjesto gdje je bila pokopana hrvatska kraljica koju je Toma Arhiđakon neodređeno naveo kao *quedam Helena regina*.⁶²

Početak epitafa je oštećen, ali se na jednom neraspoređenom fragmentu na kojemu se naslućuje hasta grafema H može rekonstruirati riječ *Hoc* (ili *hic*) i dalje slijedi vidljiv i čitak dio uobičajene inicijalne formule [*in tu*] *mulo quiescit*.⁶³ Iz ostalih se dijelova natpisa iščitava da je kraljica Jelena supruga kralja Mihaela, a majka kralja Stjepana. Ove sintagme koje naznačuju rodbinske odnose kraljevske obitelji kao »ključne riječi« rano srednjovjekovne hrvatske povijesti s osloncem također na egzaktnim kronološkim elementima razjasnili su bitne nepoznanice i upotpunili lakune u rodoslovlju Trpimirovića. Šišić je pak, iznio svoje mišljenje, do danas još uvijek nepobijeno jačom argumentacijom, da je Jelena žena kralja Krešimira II. koji je 976. godine kada je ona umrla bio pokojan, a epitaf ga naziva Mihaelom/Mihovilom.⁶⁴ U diplomatskim dokumentima ovaj je hrvatski kralj poznat kao *Cresimir maior*.⁶⁵ Kako ista takva povijesna vrela već od 970. godine na hrvatskome prijestolju bilježe kralja Držislava, slijedi da je Jelena majka toga živog kralja, s epitafa imenovanog kao Stjepan. On se po običaju u hrvatskoj vladarskoj obitelji također služi dvostrukom onomastičkom formulom, odnosno narodnim i kršćanskim imenom. Prema tome kralj Mihael/Mihovil s Jelenina epitafa je Krešimir II., a Stjepan je kralj Držislav iz naših srednjovjekovnih isprava.

Temeljem navoda s natpisa i onih u diplomatskim dokumentima D. Rendić-Miočević, baveći se posebno onomastičkim pitanjima i formulom intulacije koju su upotrebljavali hrvatski vladari, zaključio je da ona nije bila korištena kao dvostruko ime npr. Stjepan Držislav te da su oni svoje narodno i kršćansko ime upotrebljavali alternativno, a ponekad u specifičnoj formuli *qui et... nuncupor*, koja je povezivala ta dva imena.⁶⁶ Prema tome, Jelenin epitaf nije iznimka, a vjerodostojnost tezi daje i činjenica što su imena

kraljeva na natpisu navedena po istome kriteriju, odnosno oba su iz kršćanske nomenklature.

Središnji dio teksta epitafa zbog većih praznina pa i nedostatka komparativnoga gradiva predmet je više ili manje uspješnih domišljanja. Stoga i dalje ostaju otvorene dvojbe – ovisno kako »pročitamo« fragmentarne zapise – je li se kraljica Jelena odrekla kraljevstva, kako misli Bulić, ili je tu samo pisalo da je bila kraljica, vladarica, po Šišiću i Baradi. Katić je smatrao da je Jelena uvela mir u kraljevstvu, Jadrijević da je ostavila kraljev dvor, M. Suić da je smrću prezrela kraljevski grimiz, a Rapanić da je vladala kraljevstvom.⁶⁷

Na sreću na epitafu su sačuvani dijelovi koji nose egzaktne datacijske elemente. Navedena je 976. godina po kršćanskoj eri, nadnevak je zapsan »rimskim načinom« (*more Romano*) – *VIII Idus mensis Octobris* i to u srednjovjekovnoj inačici. Ovakav rimski način određivanja nadnevka kao konzervativnu tradiciju zadržala je rimska kurija u svojim dokumentima, ali i vladarske kancelarije srednje i zapadne Europe tijekom srednjega vijeka. Uz ove elemente formule datiranja tj. navođenje dana, mjeseca i godine nepoznati sastavljač kraljičina epitafa pokazao se i vrlo dobrim poznavateljom drugih pomoćnih elemenata datiranja. Naveo je četvrtu indiciju, zatim sedamnaestu epaktu i šeste konkurente kao i stupanj mjesečeva i sunčeva kruga. Jakov Stipišić je utvrdio da su jedino na Jeleninu epitafu točno navodene epakte i konkurente.⁶⁸ Svi su njihovi drugi navodi u datacijskoj formuli u hrvatskoj srednjovjekovnoj diplomatskoj građi pogrešni.

Epitaf kraljice Jelene sasvim sigurno je najveći i najvažniji iskorak u epitafistici hrvatskoga srednjovjekovlja. Suvremen mu je onaj splitskoga nadbiskupa Martina. Može se pretpostaviti po mnogim sličnostima da ih je sastavila ista osoba, prvi pjesnik, ali nepoznata imena. Osobito su zanimljiva zajednička mjesta za koja je pjesnik našao inspiraciju u biblijskom korpusu u *Knjizi psalama* (67: 6) u sintagmi *pater orphanorum et iudex viduarum*. Kraljica Jelena je na epitafu »majka siročadi i zaštitnica udovica« (*mater pupillorum tutorque viduarum*), a nadbiskup Martin također »štiteći udovice bio je otac siročadi« (*viduasque tuens fuit pater pupillis*). Ove promišljeno upotrijebljene sintagme u skladu su s kršćanskim doživljajem zemaljskih vladara i crkvenih prvaka-metropolita koji su Kristovi namjesnici na zemlji pa su kao i Svevišnji Sudac

61 F. Bulić je napravio prvu rekonstrukciju natpisa. (F. Bulić 1901.). Literatura o ovom natpisu je opsežna. Vidi pregled svih pitanja u članku: M. Matijević Sokol – V. Sokol 2010.

62 *Historia Salonitana*, str. 80.

63 M. Matijević Sokol – V. Sokol 2010, str. 419-420.

64 F. Šišić 1914.

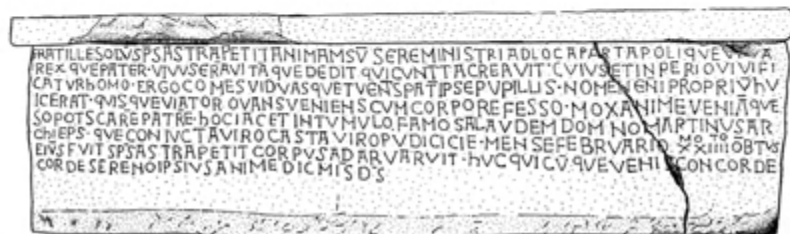
65 CD I, str. 105.

66 D. Rendić-Miočević 1949.

67 V. Delonga 1996, str.131-134; M. Matijević Sokol – V. Sokol 2010, str. 418.

68 J. Stipišić 1991, str.197.

ERAT ILLE SOLU(S) SP(IRITU)S ASTRA PETIT ANIMAM SU(M)SERE
MINISTRI AD LOCA PARTA POLIQUE V[I]IVA REXQUE PATER VIVUS
ERA(T) VITA(M)QUE DEDIT QUI CUNTTA CREAUIT CUIUS ET INPERIO
VIVIFICATUR HOMO ERGO COMES VIDUASQUE TUENTS PAT(ER) IPSE
PUPILLIS NOMEN ENI(M) PROPRIU(M) HUIC ERAT QUISQUE VIATOR
OVANS VENIENS CUM CORPORE FESSO MOX ANIME VENIA(T) QUESO
POT[EN]S CARE(M) PATRE(M) HOC IACET IN TUMULO FAMOSA
LAUDEM DOMNO MARTINUS ARCHIEP (ISCOPU)S QUE CONIUCTA VIRO
CASTA VIRO PUDICICIE MENSE FEBRUARIO XXMO IIIITO OB(I)TUS
EIUS FUIT SP(IRITU)S ASTRA PETIT CORPUS AD ARVA RUIT HUC
QUICU(M)QUE VENIS CONCORDE CORDE SERENO IPSIUS ANIME DIC
MIS(ERERE) D(EU)S

Slika 8
Epitaf nadbiskupa Martina (Ž. Rapanić 1971, str. 300)

zaduženi u brizi za ugrožene, marginalne društvene grupe. Na istog autora upućuje i identičan završetak obaju natpisa koji glasi: ... *anime dic: miserere Deus*, opet navod iz Biblije (*Knjiga psalama*, 4: 2, 6: 3; 55: 2, 56: 2, *passim*) koja je bila uobičajeni »rudnik« za ono što nazivamo *loci communes* srednjovjekovnog pjesništva.⁶⁹

Epitaf kraljice Jelene ima sve odlike ranokršćanskih natpisa, ali prilagođenih uznapredovalom sepulkralnom pjesništvu srednjega vijeka. U sličnu se koncepciju uklapa i epitaf nadbiskupa Martina, Jelenina suvremenika. Sastavljen je od dva dijela. Prvi je pjesnička laudacija pokojniku s nizom već uobičajenih općih mjesta pjesništva (npr. *spiritus astra petit*) i navoda iz Biblije – kako smo naveli prethodno. Drugi dio počinje inicijalnom formulom *Hoc iacet in tumulo* svrstavajući se upravo u ovu skupinu epitafa čiji smo razvoj pratili na temelju promjena koje se s vremenom pojavljuju i datiraju takve natpise, ali i sarkofage u čijoj kronologiji još dodatno mogu pripomoći stilske, strukturne i slične analize.

Vrlo često nam osim stilskih značajki koje nisu jasno definirane i kronološki razgraničene preostaju upravo paleografski, jezični i formalni opažaji u samom natpisu. Upravo zato me otkriće jednoga natpisa u Zadru, koje je vrlo važno jer ispunjava jadertinske epigrafske praznine, navelo da pokušam uočiti promjene i sveukupnu paleografsko-formalnu slojevitost sličnih natpisa, odnosno kada se i u kojem

kontekstu javljaju neki iskoraci u bilokojem njihovu segmentu. Arheološka situacija je pri otkriću sarkofaga u Zadru bila vrijedan, čvrst reper koji može dodatno osnažiti epigrafsku kronologiju uspostavljenu praćenjem pojave i mijenjanja inicijalnih i još nekih formula na epitafima.

S obzirom na dugo vremensko trajanje inicijalne formule *hic iacet* bitno je uočiti one male promjene koje nose oznake drugog vremena. Upravo pri datiranju sarkofaga s natpisom svećenika Jurja iz Zadra nisu se uočile te razlike, a temeljem kojih sarkofag i epitaf pridružuju kasnoantičkom/ranokršćanskom korpusu. Ovaj natpis i dosadašnji pristup njegovu tumačenju bili su povod da se vratim na teme koje je obrađivao moj Profesor, ali i da donekle »oživim« njegove metode koje su bile analitične, argumentirane i s puno znanja ugrađena u zaključke.

I na kraju ovim malim prilogom željela sam – u skladu s temama kojima se sama bavim – još jednom zahvaliti profesoru Rendiću, ponosna što sam ušla u područja kojima je sam dominirao.

Napomena

Ovaj rad je izrađen u okviru projekta *Izvori, pomagala i studije za hrvatsku povijest od srednjeg vijeka do kraja drugog 19. stoljeća* (IP-2014-09-6547, voditelj projekta dr. sc. Damir Karbić) Hrvatske zaklade za znanost.

69 O ovim pitanjima vidi: Ž. Rapanić 1978; Ž. Rapanić 1987, str. 143-144; Ž. Rapanić 1996, str. 27-28; Ž. Rapanić 2000, str. 309-315; M. Matijević Sokol 2002, str. 303-327; M. Matijević Sokol 2005.

Literatura

- I. Basić 2005 Ivan Basić, *Venerabilis presul Iohannes. Historijski Ivan Ravenjanin i začetci crkvene organizacije u Splitu u VII. stoljeću*, Povijesni prilozi 29, Zagreb 2005, 7-28.
- I. Basić 2008 Ivan Basić, *CIL III 9551 i njegovi tumači*, Tusculum 1, Solin 2008, 81-108.
- I. Basić 2011 Ivan Basić, *Prilozi proučavanju crkve svetog Mateja u Splitu*, Ars Adriatica 1, Zadar 2011, 67-96.
- I. Basić – M. Jurković 2011 Ivan Basić – Miljenko Jurković, *Prilog opusu Splitske klesarske radionice kasnog VIII. stoljeća*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 38, Split 2011, 147-183.
- F. Bulić 1891 Frane Bulić, *Iscrizioni inedite. Salona*, Bulletino di archeologia e storia dalmata XIV, Spalato 1891, 145-147.
- F. Bulić 1901 Frane Bulić, *Izveštaj o crkvi sv. Marije od Otoka i o nadgrobnom natpisu kraljice Jelene*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, n. ser. V, Zagreb 1901, 201-227.
- F. Bulić – J. Bervaldi 1912-1913 Frane Bulić – Josip Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa*, Bogoslovska smotra, god. 1912, I-IV; god. 1913, II-III, Zagreb 1912-1913.
- P. Caban 2015 Peter Caban, *The Early Ancient Christian Inscriptions in the Christian Epigraphy*, European Journal of Science and Theology, vol. 11, no. 3, Ružomberok 2015, 21-30.
- A. Cappelli 1985 Adriano Cappelli, *Cronologia, Cronografia e Calendario perpetuo. Dal principio dell'era cristiana ai nostri giorni*, Milano 1985⁵.
- CD I *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. vol. I*, (ur. Marko Kostrenčić, pr. Jakov Stipišić – Miljen Šamšalović), Zagreb 1967.
- V. Delonga 1996 Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split 1996.
- V. Delonga 1997 Vedrana Delonga, *Ranoromanički natpisi grada Splita. Predkomunalno doba splitske prošlosti*, Split 1997.
- V. Delonga 2001 Vedrana Delonga, *Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci*, u: V. Delonga – Nikola Jakšić – Miljenko Jurković, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, Split 2001, 54-87.
- J. Dukić 2008 Josip Dukić, *Salonitanske molitve u kamenu*, Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti – Ecclesia Salonitana-Spalatensis in primo millenio historiae Christianae. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14. – 15. svibnja 2004, Split 2008, 239-259.
- B. Gabričević 1975 Branimir Gabričević, *Question de la datation du sarcophage de l'abbesse Jeanne*, Disputati-ones Salonitanae 1970, Split 1975, 96-101.

- S. Gunjača 1976 Stjepan Gunjača, *Uz proslavu tisućite obljetnice natpisa na sarkofagu kraljice Jelene u Solinu (976-1975)*, *Kulturna baština* 5-6, Split 1976, 3-8.
- M. A. Handley 2003 Mark A. Handley, *Death, Society and Culture. Inscription and Epitaphs in Gaul and Spain, AD 300-750*, Oxford 2003.
- Historia Salonitana Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana*, (priredila Olga Perić; komentar Mirjana Matijević Sokol; studija Radoslav Katičić), Split 2003.
- Hrvati i Karolinzi, I *Hrvati i Karolinzi, I, Rasprave i vrela*, (ur. Ante Milošević), Split 2000.
- Hrvati i Karolinzi, II *Hrvati i Karolinzi, II, Katalog*, (ur. Ante Milošević), Split 2000.
- M. Kalajžić 2011 Mišel Kalajžić, *Vrijedno arheološko otkriće u Zadru. Pronašli sarkofag svećenika Grgura iz 9. stoljeća*, *Slobodna Dalmacija*, Split 31.5.2011, (dostupno na mrežnoj stranici: <http://slobodnadalmacija.hr/scena/kultura/clanak/id/133961>).
- R. Katičić 1998 Radoslav Katičić, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb 1998.
- L. Katić 1955 Lovre Katić, *Zadužbina hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu*, *Rad JAZU* 306, Zagreb 1955, 187-219.
- I. Kukuljević Sakcinski 1891 Ivan Kukuljević Sakcinski, *Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah i.t.d. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1891.
- E. F. Le Blant 1869 Edmond Frédéric Le Blant, *Manuel d'épigraphie chrétienne d'après les marbres de la Gaule, accompagné d'une bibliographie spéciale*, Paris 1869.
- R. L. Littlechilds 2008 Rebecca Leigh Littlechilds, *The epitaphs of Damasus and the transferable value of persecution for the Christian community at Rome in the fourth-century AD*, A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of M.A., University of Saskatchewan 2008.
- D. Lovrenović 2008 Dubravko Lovrenović, *Epitafi – »knjige života«, u: Izložba: Stećci. 4. rujna 2008. – 2. studenoga 2008*, Zagreb 2008, 204-217.
- D. Lovrenović 2010 Dubravko Lovrenović, *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjega vijeka*, Sarajevo 2010.
- E. Marin 1994 Emilio Marin, *Civitas splendida Salona*, u: Emilio Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 9-104.
- E. Marin 2016 Emilio Marin, *L'épigraphie de Salone au temps de Constantin et de ses successeurs (313-363). L'épigraphie chrétienne*, u: *Acta XVI congressus internationalis archaeologiae Christianae. Constantino e i Constantinidi I' innovazione Costantiniana, le sue radici e i suoi sviluppi, pars I*, (cur. O.Brandt -V. Fiocchi Nicolai), Città del Vaticano 2016.
- O. Marucchi 1912 Orazio Marucchi, *Christian Epigraphy. An Elementary Treatise with a Collection of Ancient Inscriptions Mainly of Roman Origin*, (pr. J. Armine Willis), Cambridge 1912.

- M. Matijević Sokol 1996 Mirjana Matijević Sokol, *Neka pitanja o splitskom đakonu Dobri (kraj XI. – početak XII. stoljeća)*, u: Mira Kolar-Dimitrijević (ur.), *Spomenica Ljube Bobana 1933. – 1994.*, Zagreb 1996, 61-71.
- M. Matijević Sokol 1997 Mirjana Matijević Sokol, *Latinski natpisi*, u: Ivan Supić (ur.), *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost. Svezak I. Srednji vijek (VII – XII. stoljeće). Rano doba hrvatske kulture*, Zagreb 1997, 239-256.
- M. Matijević Sokol 2002 Mirjana Matijević Sokol, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*, Jastrebarsko 2002.
- M. Matijević Sokol 2005 Mirjana Matijević Sokol, *Item iurabunt ipse potestas et sui officiales... facere et obseruare equaliter iusticiam et specialiter ecclesiis, pauperibus, orphanis, uiduis et miserabilibus personis...* (*Spl. st. II, 16*), u: Robert Matijašić (ur.), *1. Istarski povijesni biennale. Statuimus et ordinamus, quod... Sustavi moći i mali ljudi na jadranskom prostoru*, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, sv. 1, Poreč 2005, 268-278.
- M. Matijević Sokol – V. Sokol 2010 Mirjana Matijević Sokol – Vladimir Sokol, *Quedam Helena regina.....*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 43, sv. 1, Zagreb 2010, 415-431.
- J. S. Northcote 1878 James Spencer Northcote, *Epitaphs of the Catacombs or Christian Inscriptions in Rome during the first four Centuries*, London 1878.
- E. Okasha 1993 Elisabeth Okasha, *Corpus of Early Christian inscribed stones of south-west Britain*, London – New York 1993.
- I. Petricioli 1962 Ivo Petricioli, *Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra*, *Diadora 2*, Zadar 1962, 251-270.
- Ž. Rapanić 1971 Željko Rapanić, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 65-67/1963-1965, Split 1971, 271-310.
- Ž. Rapanić 1978 Željko Rapanić, *Mater (pater) pupillorum tutorque viduarum*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, sv. 3, Zagreb 1978, 83-90.
- Ž. Rapanić 1982 Željko Rapanić, *Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga*, *Arheološki radovi i rasprave* 8-9, Zagreb 1982, 233-258.
- Ž. Rapanić 1987 Željko Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987.
- Ž. Rapanić 1996 Željko Rapanić, *Solin u starohrvatsko doba*, Split 1996.
- Ž. Rapanić 2000 Željko Rapanić, *Ponovno o epitafu kraljice Jelene*, *Opuscula Archaeologica* 23-24/1999-2000, Zagreb 2000, 309-315.
- D. Rendić-Miočević 1949 Duje Rendić-Miočević, *Prilog proučavanju naše ranosredovječne onomastike*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 1, Zagreb 1949, 9-21.
- D. Rendić-Miočević 1982 Duje Rendić-Miočević, *Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene*, *Arheološki radovi i rasprave* 8-9, Zagreb 1982, 219-231.

- D. Rendić-Miočević 1987 Duje Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica*, Split 1987.
- P. A. Reynolds 2000 Paul Anthony Reynolds, *A comparative and statistical Survey of the Late Antique and Early Medieval Latin Inscriptions of South Eastern Gaul (c. 300-750 AD)*, A Thesis Submitted for the Degree of PH.D., University of Leicester 2000.
- Salona IV N. Gauthier – E. Marin – F. Prévot (eds.), *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne IVe-VIIIe siècles / Salona IV. Natpisi starokršćanske Salone IV.-VII. st.* (2 volumes), Rome – Split 2010.
- J. Stipišić 1991 Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1991³.
- M. Suić 1981 Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981.
- M. Suić 1985 Mate Suić, *Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III., sv. 14, Split 1985, 15-39.
- F. Šarić 2011 Frane Šarić, *Pronašli sarkofag. Zadarski arheolozi pronašli sarkofag rođaka svetog Donata*, *Večernji list*, Zagreb 31.5.2011, (dostupno na mrežnoj stranici: <https://www.vecernji.hr/kultura/zadarski-arheolozi-pronasli-sarkofag-rodjaka-svetog-donata-294335>).
- F. Šišić 1914 Ferdo Šišić, *Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. ser., XIII /1912-1914, Zagreb 1914, 1-93.
- F. Šišić 1925 Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.
- J. Vučić 2013 Jakov Vučić, »GEORGIVS PECCATVR PRESBITER ET RECLAVSVS«, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 106, Split 2013, 231-247.

Summary

Mirjana Matijević Sokol

From the Epitaph of Priest Ivan to That of Queen Jelena

Key words: epitaph, priest Ivan, priest Juraj, abbess Ivana, queen Jelena, *Hic iacet*

The article analyses selected early Christian epitaphs, mostly from the cemeteries of Salona, and some medieval tombstone inscriptions showing strong late Classical tradition, aimed to establishing time horizons, that is, appearance and usage of particular styles. By following up formulas (*depositus/deposita, hic iacet, his requiescit* etc., symbolic and verbal invocation formulas) and the manners of dating (Consular era, indictional system, Christian era) found in early Christian and medieval epitaphs, established is a relative chronology that is of particular importance in determining the time of creation of some monuments that are hard to date. Attention is paid to the inscription of the priest Juraj on the sarcophagus discovered recently in Zadar, dated by the researcher in the early Middle Ages, that is, the early 9th century, whereas the radio-carbon analysis of the four deceased persons in the sarcophagus has established none of them being even close to that time. This analysis has shown that the oldest deceased can be dated to the late 6th or the early 7th centuries. This also dates the epitaph and its formal and alphabetic structures, which agrees with the results reached by comparison with other inscriptions. Some of the formulas appearing in the late Classical period became epigraphistic common places with time, found present in early medieval Croatian inscriptions as well, like, for instance, the epitaphs of the queen Jelena and several archbishops of Split.

Translated: Radovan Kečkemet

